

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2026.38.10>

УДК 342.7(477)

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY SA 4.0). The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY SA 4.0).

Ольга ЗАЙЧЕНКО

завідувачка відділу науково-освітньої роботи
Держаного політехнічного музею
імені Бориса Патона при КПІ імені Ігоря Сікорського, м. Київ

ORCID: 0000-0003-3662-466X

Email: olga_sai@ukr.net

ПИТАННЯ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: МУЗЕЙНИЙ ДОСВІД

Анотація. У статті розглянуто сучасні виклики українського суспільства – і такі, що є спадком колоніального часу, тоталітарного режиму та більшовицько-советської ідеології, і такі, які виникають внаслідок ворожих інформаційних вкидів під час поточної війни російської федерації проти України – та музейний досвід відповідей на них. Зокрема розглянуто освітні, експозиційні та інші комунікативні практики у сфері утвердження національної ідентичності, громадянської свідомості та правової культури молоді як чинників консолідації українського суспільства. Досить цікавим моментом цієї статті може бути аналіз взаємодії професійної ідентичності з національною, громадянською, політично-державницькою і впливу на неї стану правової культури дітей та молоді. Приклади експозиційних та інших комунікативних практик, наведені у статті, взято з кураторської діяльності авторки статті в Державному політехнічному музеї імені Б. Патона за 2024-2026 роки.

Висновком може бути наступне: Хоча поточна практика ДПМ включає виставки національного та громадянського спрямування з різноманітною за формами взаємодії з аудиторією паралельною програмою, тематичні події та відповідні акценти в ході ведення екскурсій та розмов, це не вичерпує потреби у розвитку правової та громадянської культур, національної та державницької самосвідомості в колі школярів та студентів. Тому необхідно продовжувати шукати ще нові форми роботи (зокрема, стимулювання волонтерської діяльності студентів та відвідування ними позанавчальних заходів громадянського спрямування) водночас з перетворенням більш ранніх починань на систематично повторювані впливи.

Ключові слова: громадянська ідентичність, професійна ідентичність, політично-державницька ідентичність, консолідація суспільства, історична пам'ять, правова культура, музейна педагогіка.

Olha ZAICHENKO

Head of the Department of Scientific and Education of the Boris Paton State
Polytechnic Museum at the Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute, Kyiv

ISSUES OF SELF-IDENTIFICATION AND CIVIC AWARENESS OF STUDENTS: MUSEUM EXPERIENCE

Abstract. The article examines the modern challenges of Ukrainian society – both those that are a legacy of the colonial era, the totalitarian regime and the Bolshevik-Soviet ideology, and those that arise in result of hostile information inputs during the current war of the Russian Federation against Ukraine – and the museum experience responding to them. In particular, educational, exhibition and other communicative practices in the field of establishing national identity, civic consciousness and legal culture of youth as factors of consolidation of Ukrainian society are considered. A rather interesting point of this article may be the analysis of the interaction of professional identity with national, civic, political&state identity and the influence on it of the legal culture of children and youth. Examples of exhibition and other communicative practices given in the article are taken from the curatorial activities of the author of the article at the B. Paton State Polytechnic Museum for 2024-2026.

The conclusion may be as follows: although the current practice of the State Museum of History includes exhibitions with a national and civic focus, featuring a varied programme of audience engagement alongside the main exhibition, as well as themed events and relevant highlights during guided tours and discussions, this does not fully address the need to develop legal and civic cultures, as well as national and state consciousness, among schoolchildren and students. It is therefore necessary to continue seeking new forms of engagement (in particular, encouraging student volunteering and their participation in extracurricular civic-oriented activities), whilst transforming earlier initiatives into systematically repeated interventions.

Key words: *civic identity, professional identity, political-state identity, consolidation of society, historical memory, legal culture, museum pedagogy.*

Постановка проблеми. Про актуальність питання самоідентифікації та громадянської свідомості молоді свідчить як популярність теми ухилення від мобілізації та демонізації діяльності ТЦК в ЗМІ та соцмережах [8], так і власні спостереження авторки статті за наративами та реакціями студентської аудиторії в ході тих чи інших подій Державного політехнічного музею імені Бориса Патона. Проблематику множинності ідентичностей і їх «ранжування» в ході самосприйняття підсвітила, зокрема, пропозиція з боку колеги (випускника КПІ в минулому) додати до переліку тем в рамках проєкту «Артефакт тижня» (студенти відвідують музей, самостійно чи з екскурсоводом, а тоді обирають артефакт, про який бажають розказати, готують оповідь – і ми робимо відеозапис, викладаємо в соцмережах музею) тему «Професійна ідентичність проти інших видів ідентичності. Критичний аналіз». У сприйнятті авторки статті «іншими» стосовно професійної ідентичності виступають національна та громадянська, перш за все, бо гендерні упередження щодо напрямку професіоналізації, хоча і впливають на розвиток кар'єри конкретного суб'єкта, але навряд чи призводять до відмови від однієї ідентичності на користь іншої, а от «наука поза політикою» можна почути так само часто (окреме журналістське дослідження виявило, що і 15% іноземних колег поділяють цю установку [27], а для постсовєтського простору цифра може бути вищою – в ході підготовки статті не було знайдено аналогічних досліджень, на жаль), як і «мистецтво поза політикою», що є в обох випадках, щонайменше, самообманом, на думку авторки статті.

Отже, **метою** даного огляду є пошук «моментів істини», які можуть виникати в ході спілкування зі студентською молоддю в музейному просторі та навчальному процесі, в які актуалізується потреба у свідомому та відповідальному виборі ідентичності та прояві активної громадянської позиції.

Аналіз джерел та літератури. Огляду ключових засад формування національної ідентичності молодого покоління присвячено статтю колег із Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича, які виділяють два вектори ідентичності: особистісний та національний [7, с. 70], що у авторки статті викликає заперечення, бо, якщо громадянську та професійну ідентичності включати до особистісної, то що стає на заваді звести і національну ідентичність до особистісної, якщо визначаємо ідентичність як «внутрішній, суб'єктивний стан людини, що відображає її усвідомлення себе як цілісної, постійної особистості, здатної зберігати самототожність» [7, с. 70], а це цілком залежить від особистісних характеристик, від Я-концепції/Я-ідентичності (такого «внутрішнього утворення, котре фундаментально опосередковує і нашу особисту позицію, і набір соціальних ролей, і професійний статус, і навіть нашу долю» [9, с. 110]; синонімічними вони є, бо обидві

«виражають перманентну в часі й суб'єктивну за змістом сукупність усіх можливих уявлень та переконань індивіда про себе [9, с. 113]), тим більше, що «ідентичність пов'язана зі структурною цілісністю особистості» [7, с. 70].

Натомість важливою для роботи з молоддю вбачаю тезу, що криза ідентичності (відчуття власної непотрібності, відчуженості) виникає зі змінами соціальної ситуації і спонукає молодь «тяжіти до негативної ідентичності — протилежної тій, яку пропонують батьки чи оточення» [7, с. 71], що може пояснити непоодинокі випадки вербування фсб української молоді та підлітків на роль диверсантів (за даними СБУ 22% завербованих осіб у таких схемах – неповнолітні [30]), а на окупованих територіях – і на роль донощиків, зокрема на власних батьків [13]. Підтверджує цю тезу і пряма мова журналістки Неллі Ковальської, відомої участю в подіях на Майдані, під час зустрічей у рамках діяльності виставки «Права в наших руках» – стосовно того, що її 17-річна дочка заявляла, що не хоче «жити так, як ви» (на момент Майдану їй було 5 років – і вона боялася, що мати не повернеться), і тому їй байдуже до того, що відбувається у суспільстві.

Тому «перспективним є прищеплення громадянської (а не національної) самосвідомості як громадянина України, яка безпосередньо залежить від культивування в народі почуття взаємоповаги, толерантності й гордості за свою державу» [31, с. 201].

Вартує уваги також і акцент на ролі пам'яті в процесі формування ідентичності: «Як індивідуальна, так і колективна пам'ять спонукає до розуміння та «незабуття» усталених віками норм, традицій, суспільного й культурного життя з цінностями різних періодів, й таким чином уособлює інформаційну функцію культури «за вертикаллю», тобто від минулого до майбутнього, від покоління до покоління» [7, с. 73] та свідомого пригадування, якому, серед іншого, слугують місця пам'яті (музеї, зокрема), які «стають частиною культурної спадщини, через яку ретранслюється сама пам'ять... покликані викликати у відвідувачів, насамперед у молодого покоління, певні інтенції, допомагаючи зрозуміти існуючий тісний зв'язок минулого із сьогоденням» [7, с. 74]. Саме музеї здатні подолати наслідки імперської політики «розділяй і владарюй», яка проявляється у протиставленні регіонів, виникненні «регіонального патріотизму», бо «за всіх регіональних відмінностей, що властиві майже всім державам, базові, фундаментальні цінності, які визначають національну ідентичність, для всіх регіонів держави мають бути спільними... Тим паче це стосується правових цінностей: вони мають бути єдиними для всієї держави та її правової системи.» [21, с. 31], а споглядання подібності на рівні артефактів живить собою усвідомлення єдності.

Для формування психологічної стійкості проти ворожих впливів важливими є «відчуття цінностей і змісту, зв'язок з правдою, взаємопідтримка, відчуття приналежності до більшого, цілісного, тривалішого за наше індивідуальне життя» [28], тобто йдеться про високі духовні еманції та саме громадянську ідентичність як «ототожнення себе зі спільнотою громадян національно-державного утворення; феномен свідомого та активного громадянства, усвідомлення себе членом громадянського суспільства» [16].

Коли йдеться про феномен свідомого активного громадянства як відчуття відповідальності за громаду та її добробут [18, с. 64], то важливо розуміти, котрі духовні еманції призводять до цього, і зокрема, врахувати вплив «концептуальних конструктів українського цивілізаційного архетипу, цивілізаційної ідентичності, цивілізаційного потенціалу, стратегічних та тактичних цивілізаційних інтересів, перспектив насильницького та ненасильницького цивілізаційного впливу, цивілізаційних ризиків, загроз та небезпек» [32, с. 43], бо саме вони спрацьовують активаторами відповідальної участі в житті громади та зумовлюють вибір того чи іншого способу дії. Далі О. Рафальський зазначає, що європейський цивілізаційний проєкт маємо сприймати як горизонт змін, у центрі якого знаходяться протилежні советському цивілізаційному проєкту цінності раціонального мислення, пріоритету прав і свобод особистості тощо, і покрокові зміни на користь нового світоглядного горизонту вимагатимуть значних змін на особистісному рівні через відмову від деструктивних постколоніальних (посттоталітарних тощо) наративів у соціальній практиці на користь розвитку української національної ідентичності [32, с. 47].

Вартує уваги і теза про те, що «показниками громадянської ідентичності слугують також ототожнення з країною, відчуття гордості за Батьківщину, бажання залишатись у своїй країні» [16], особливо у співставленні з тезою про те, що «національна ідентичність дозволяє людині ототожнювати себе з певною спільнотою, яка має власну історію, мову, культуру та символічну пам'ять» [7, с. 71]. Коли відбуваються чергові суперечки стосовно того, чи російськомовні захисники України є достатньо свідомими українцями, а чи україномовні ухильники від мобілізації, яким роками дружини приносять харчі та речі необхідного, бо ті не виходять з помешкання, є достатньо свідомими українцями, то йдеться про не тотожність національної та громадянської ідентичностей, і про потребу, в ідеалі, максимального та узгодженого розвитку їх обох, а також відсутності конфлікту з професійною та гендерною ідентичністю, щонайменше.

Як стверджує Андрушко Я.С.: «професійна ідентичність передбачає функціональне і екзистенційне об'єднання людини й професії» [1]. Натомість Левченко В.В. одним із провідних показників професійної ідентичності зазначає професійну самовизначеність – інтегральну якість особистості, характерною рисою якої є вибіркове ставлення індивіда до вибору професії відповідно до покли-

кання, ідеалів, світогляду й інтересів, які в періоди змін можуть трансформуватися та призвести до зміни професії [23].

Цей аспект нагадує собою авторці статті «зріднену працю» та «ікігай», а також спонукає згадати про ризики профдеформацій та особистісного регресу внаслідок звуження репертуару Я-ідентичності/концепції до суто професійної, надто тісної ідентифікації людини зі своєю професійною роллю [15, с. 5], або гіперболізації її екзистенційного значення, особливо, коли розрив між реальною та ідеальною професійними концепціями особистості є надто великим, і прагнення до професійного самовдосконалення перетворюється на форму залежної поведінки (трудоголізму або кар'єризму – залежно від того, внутрішнє чи зовнішнє визнання переважає у структурі мотивації). Першим наголосив на паралельному існуванні реальної професійної концепції людини (її уявлення про себе як про професіонала) та ідеальної Я-концепції (відповідність професійним бажанням та сподіванням) А.А. Реан [1]. Натомість українські психологи наполягають на розумінні професійної ідентичності як особистісної диспозиції, що базується на суб'єктивному відчутті причетності до професійної спільноти, та пропонують розглядати її на кількох рівнях: когнітивний (усвідомлення належності до певної категорії та відповідність певним критеріям), мотиваційний (визнання необхідності бути належним до цієї професійної групи), поведінковий (виконання цієї соціальної ролі) та афективний (суб'єктивне відчуття задоволеності від цієї належності, рівень бажаності для себе), а також наголошують, що структура професійної ідентичності розбудовується залежно від сформованості ціннісних орієнтацій особистості, образу «Я» в професії [24] (виділяють три рівні – профідентичність невиражена, профідентичність виражена, пасивна; профідентичність виражена, активна).

В тріаді «національна-громадянська-професійна» ідентичність консолідуючою силою є саме громадянська, бо «втрата громадянської ідентичності буде сприяти відсутності цілісності, стабільності та навіть може створювати загрозу національній безпеці» [29, с. 85].

Суголосність такого сприйняття знаходимо і у колег, які безпосередньо розмірковують над чинниками консолідації нашого суспільства, та зазначають серед перепон на цьому шляху, зокрема, «тривалі періоди гальмування розвитку громадянського суспільства шляхом надання пріоритету розвитку олігархії та штучного стримування зростання середнього класу» [3, с. 148], і у колег, які розмірковують над впровадженням українознавчих практик в різні навчальні дисципліни: «Важливою складовою проведення виховних заходів є залучення батьків і громади: проведення спільних заходів, в яких учні, батьки та представники громади можуть ділитися досвідом, ідеями, і обговорювати важливі питання, підтримка молоді щодо участі у волонтерських проєк-

тах, що пов'язані з наданням допомоги військовим, біженцям, постраждалим від війни» [5, с. 21].

Інші автори також підкреслюють внесок освітніх програм в процеси самоідентифікації: «Освіта є ключовим інструментом соціалізації та конструювання ідентичності, особливо у періоди суспільних потрясінь. В умовах війни вона набуває додаткового значення як платформа для збереження національної пам'яті, зміцнення психологічної стійкості молоді та формування активної громадянської позиції» [4, с. 19].

При цьому має відбуватися активне і усвідомлене залучення викладачів закладів освіти до процесу формування громадянської ідентичності через: «Особистий приклад: власний патріотизм, громадянська позиція та ціннісні орієнтації викладача є потужним виховним чинником. Змістовне наповнення освітніх програм: інтеграція національного компонента в усі навчальні дисципліни, висвітлення історії, культури, мови України. Організацію позанавчальної діяльності: залучення студентів до волонтерських рухів, проєктів національно-патріотичного спрямування... на підтримку ЗСУ, допомогу внутрішньо переміщеним особам, збереження культурної спадщини» [25].

Важливим теоретичним підґрунтям при розробці освітніх програм з формування національної та громадянської ідентичності молоді є доробок у сфері сучасного наукового українознавства [Див., напр.: 10; 11; 12]. Зокрема заслуговує на увагу акцент на важливості суб'єктності для активної громадянської позиції: «Соціальна суб'єктність розуміється як здатність суспільства, соціальної групи, людини бути активним агентом (діячем, творцем) соціальної реальності» [11, с. 55], тобто важливо робити відповідні «заземлення» в ході тих чи інших заходів, аби виникли відповідні «моменти істини».

Основна частина. Пошук «моментів істини», які можуть виникати в ході спілкування зі студентською молоддю в музейному просторі та в навчальному процесі, в які актуалізується потреба у свідомому та відповідальному виборі ідентичності та прояві активної громадянської позиції має відбуватися щоразу під час організації виставок, акцій, зустрічей, інших подій та в ході екскурсій. Саме на цю мету мають бути орієнтовані відповідні концепції, маршрути, сценарії.

За час роботи авторки статті в Державному політехнічному музеї імені Бориса Патона – далі ДПМ – (із серпня 2024 року) серед виставок, які було нею керовано, на актуалізацію та розвиток національної ідентичності працювали, зокрема, виставки «П'ять чаш. П'ять стихій» (демонструючи рівень майстерності українських керамістів, привнесення ними саме українського духу в японське мистецтво творення чяваней), «Крізь шари часопростору» (підсвічуючи подібне у відмінному, коли йдеться про народний костюм та декоративне мистецтво України та Японії – актуалізуючи цікавість та поінформованість сходафілів до власної культури), «Народи. Шляхи. Митці» (з однойменною панельною дискусією із залученням до-

центів, театрознавців, режисерів, акторів, художників – довкола суспільних передумов і потреб, що складають витоки театрів Дель Арте, Но, театралізованих форм Вертепу та Маланки, порівняння цих практик, ознайомлення з внеском окремих персоналій в їх розвиток – як паралельна програма). Механізм адвокації українства в такий спосіб у студентській аудиторії розглянуто в статті «Рівноцінність адвокації українства на внутрішній та зовнішній аудиторіях на прикладах виставок ДПМ» [17, с. 135]. Безпосередньо віруванням, звичаям та кроскультурним впливам у зимовому циклі свят українства авторка статті присвятила виставку «Дива Новоріччя», поставивши за мету продемонструвати багатшаровість його культурного контексту у поєднанні з виступами спільноти «Київська Коляда», майстерками до Святого Миколая, Стрітіння та Колодія, інтерактивним заняттям про свята довкола зимового сонцестояння в культурах різних народів – як паралельна програма.

Із метою актуалізації та розвитку громадянської свідомості у перші ж місяці роботи в ДПМ авторкою статті було розроблено і організовано акцію «Німії Дзвін миру», в рамках якої діти та підлітки висловлювали своє ставлення до миротворчої діяльності ООН – створювали паперові дзвони, які так само чутні, як і Дзвін миру, та записували відеозвернення до Генерального секретаря ООН стосовно безглуздості перебування країни-агресора в складі Ради безпеки ООН (детально про цю акцію та потенціал музейного акціонізму – в статті «Музейний акціонізм – шлях суб'єктності та адвокації українства» [19]). Пізніше авторкою статті як кураторкою виставкової діяльності було залучено до простору ДПМ артпроєкт «Із полум'я зродились», присвячений українським захисникам, медикам та волонтерам, створений Національним меморіальним комплексом Героїв Небесної Сотні – музеєм Революції Гідності у співпраці з благодійним фондом «КОЛО». Останній протягом діяльності цієї виставки в ДПМ здійснював збір на оновлення обладнання Центру крові. В якості паралельної програми до цієї виставки відбувалися кураторські екскурсії Ірини Солошенко, волонтерки, яка відома безпосередньою участю у створенні медичних вагонів, забезпеченні апаратами гемодіалізу реанімаційних відділень НВМКЦ ГВКГ та проєктом реновації медичного обладнання Центру крові ЗСУ. Далі авторкою статті було залучено до простору ДПМ артпроєкт «Права в наших руках», що розкаже 12 історій правозахисників, активістів, освітян, волонтерів, чия робота допомагає зберігати верховенство права і людську гідність у найскладніші часи. Він був підготовлений Amnesty International Ukraine та перед тим в лютому презентований у Вашингтоні.

При цьому паралельна програма виставки «Права в наших руках» спонукала замислитися над потребою дієвіше впливати на формування громадянської ідентичності студентів КПІ, попри оптимістичні висловлювання дослідників стосовно проживання нашим суспільством завершального етапу «утвер-

дження громадянської ідентичності як домінуючої», із наведенням даних за 2022-2025 роки, які «чітко демонструють значне зростання ідентифікації «Громадянином України» (з 62,6% у листопаді 2023 року до 79,5% у травні 2025 року), при одночасному зниженні локальних та регіональних ідентичностей» [25].

Також в розрізі змістовного наповнення освітніх програм досить показовою є практика співпраці між ДПМ та факультетом лінгвістики КПІ, яка почалася з практичного заняття з ділового мовлення в просторі музею, що вже і само по собі сприяє пригадуванню тягlosti досягнень українства в розвитку техніки і технологій. Далі це починання переросло в рубрику «Експонат тижня», в рамках якої студенти у відеозаписі розказують про ті експонати, які чимось резонували у їхній системі цінностей та інтересів. Ще на етапі заслуховування доповідей авторка статті спостерігала, в окремих випадках, домінування ворожого наративу (як-то застосування визначення «радянські розробки» на адресу розробок київських фахівців) – і корегувала висловлювання студентів, пояснювала, знаходила при цьому підтримку своїм діям з боку викладачки риторики, яка і замислила від початку таку форму практичних занять. Інше спостереження в ході діяльності цього проєкту – вдалі «моменти істини» під час екскурсій спонукають продовжувати мислити в наміченому ними руслові. Так виникли студентські виступи про поєднання унікально високої фаховості та людяності в персоналії академіка, професора Михайла Кравчука та оповідь про макет Маріупольського драмтеатру в експозиції ДПМ.

На задачу подолання ««колоніального дискурсу», відповідно до якого український народ неспроможний на створення власної держави і є лише «етнографічним матеріалом» Російської імперії» [14, с. 35] працювало і залучення колекції навчальних механізмів, створених ще 1880-х років німецьким інженером Францем Рело, наданої для виставки «Ода механіці та стану гри» (кураторкою теж була авторка статті) кафедрою «Конструювання машин» Навчально-наукового механіко-машинобудівного інституту Київського політехнічного інституту ім. І. Сікорського. Ця колекція унаочнювала, що у час заснування кафедри (1898 р.) навчальні механізми везли з Європи, і цей факт спростовує один з улюблених імперських мітів про наслідування Києвом москви та петербургу, бо виявляється, що наслідувати особливо-то і не було чого. Цей сенс було вербалізовано в експлікаціях виставки та в публікаціях про неї.

Ще одна подія громадянської спрямованості, курована авторкою статті за період роботи в ДПМ, – родинна субота, присвячена Дню пам'яті жертв Голодомору 2025 року, в рамках якої відбувалися сходина одного із «гніздечок» Пласту (наймолодшої групи – пташат), а також лекція Івана Петренка (заступника завідувача відділу дослідження геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів Національного музею Голодомору-геноциду) та акція «свічка пам'яті».

На глибоке переконання авторки статті, без такого роду заходів та акцентів, які пробуджують громадянську свідомість та «політико-державницьку ідентичність» [21, с. 21], неможливо «забезпечити правову захищеність громадян та рівність усіх перед законом; стимулювати розвиток високого рівня громадянської культури; створити умови для формування самими громадянами незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, які б мали високий ступінь автономності та самодостатності, стали ефективним інструментом захисту колективних інтересів, виявлення та здійснення різних громадських ініціатив націлених на задоволення суспільних потреб», які є обов'язковою передумовою консолідації суспільства [3, с. 149], що прямо впливає на державну безпеку.

Те, наскільки гострою є потреба подолати правовий нігілізм («знецінення права, спотворення його змісту, звернення до букви закону в той час, коли насправді особливу цінність має його дух... відчуття правової безвідповідальності як держави перед особою, так й особи перед державою» [31, с. 202]), правовий прагматизм («зловживання владою, корупційні діяння, бюрократизм, використання правових норм для задоволення власних потреб, повсякчасне підкреслення в поведінці свого особливого становища» [31, с. 203]), правовий песимізм («люди демонструють не лише зневіру в законі, праві, державі, а й упевненість у тому, що краще вже не буде ... породжується відсутністю стабільності, упевненості в наступному дні, скепсисом до представників будь-яких політичних сил і всіх осіб, які хоч якимось чином асоціюються з державою» [31, с. 202]) та правовий інфантилізм («Незрілість правових суджень; намагання уникнути відповідальності в будь-якому її вигляді, бажання перекласти відповідальність на когось іншого; відсутність усвідомлення наслідків власних вчинків; жага до того, щоб із нами рахувалися, але небажання для цього щось, крім заяв, робити... Проте антидержавним він є не за своєю природою, а як реакція на нехтування інтересів простих громадян протягом десятиліть, коли народ утверджується в думці, що від нього насправді нічого не залежить» [31, с. 202]), які наше суспільство отримало в спадок від часів колоніальної залежності та тоталітарності суспільства [21, с. 26], ілюструють, зокрема, дописи (відповіді на запитання «Яке право ти готовий/а захищати сьогодні?») відвідувачів ДПМ в інтерактивній зоні виставки «Права в наших руках» (включно зі школярами та студентами) – перші вісім пунктів у переліку нижче:

1. Право любити/ Право на любов до Лери / Право на любов до Насті, Даші, Ясі/ Право на любов
2. Право на обід в їдальні
3. Право на секс
4. Право на юнгу
5. Право на солевих (2 повтори)
6. Права на мотоцикл
7. Право наліво

8. Право на заняття любимими справами. Да, ма-ма? / Право на заняття своїм хобі
9. Право на життя (3 повтори)
10. Право на жіночі права
11. Право на слово / Право свободи слова/ На свободу преси
12. Право на відпочинок (3 повтори)
13. Право на вільне навчання і життя наших дітей
14. Право на волю/ Право на вільне життя/ Право на вільне життя і свободу/ Право на свободу
15. Право на справедливість і правдиву інформацію.
16. Право на сон.
17. Право на компенсацію збитків, у т.ч. моральних, завданих росією.
18. Всі! (3 повтори)
19. Право на мир та життя без війни!/ Право на мирне небо
20. Право на народження дитини в мирній країні
21. Право на свободу слова та мир в Україні
22. Право на справедливість
23. Право на дім і повернення додому
24. Право на прослуховування будь-якої музики
25. Право на Перемогу!
26. Право на особисту думку / Право на власну думку
27. Право бути собою (ідентичність і культура) / Право на ідентичність
28. Право на гендерну рівність та право на самоідентичність
29. Право на рівну оплату за рівну працю.
30. Свобода від тортур!
31. Право на протест
32. Право на слово вибору / Право обирати!
33. Право на лікування
34. Право на освіту (2 повтори)
35. Право на гідне життя
36. Свобода від дискримінації
37. Право на слабкість
38. Право на дихання
39. Права тварин

Ключова гіпотеза стосовно причин досить легковажних відповідей з боку підлітків, на відміну від якості відповідей відвідувачів середнього віку, - брак певних освітньо-виховних заходів, які б перетворювали «людину маси, чи не основним життєвим гаслом якої було «какая різниця», у відповідального громадянина» [12, с. 78], бо соціологічні дослідження зазначають, що «вагома частина населення демонструє певну амбівалентність у поглядах, коли виявляє своє ставлення до різних типів політичного устрою. Водночас значна частка українців позитивно ставляться й до авторитарного типу політичної системи, а 58% опитаних вважають хорошими одночасно обидві ці системи, парадоксально не вбачаючи суперечності між такими підтримками. Примітним є те, що за умов війни зросла частка противників авторитарної моделі (з 20% у 2017 р. до 32% у 2022 р. та до 37% у 2023 р.) [20, с. 93].

У даному випадку війна пропонує «колективного Іншого», на важливості котрого в процесі ідентифікації наголошено Інститутом політичних і етнографічних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України у відповідній Аналітичній записці ще 2014 року: «Ідентичність завжди легше визначати за наявності спільного Іншого. Певний час українська ідентичність була антирадянською. Однак з кінця 1990-х і до анексії Криму такого консолідуючого Іншого ані в дискурсі еліт, ані в масовій політичній свідомості не було. З появою Іншого (Росія як зовнішній ворог) рівень готовності українського суспільства до громадянської ідентифікації буде підвищуватися, однак основні загрози для процесів громадянської ідентифікації, як і раніше, критимуться в небажанні відмовитися від регіональної ідентичності на користь громадянської» [26, с. 65]. Відчують вплив цього Іншого і захіні експерти, за оцінками яких «ми стоїмо на порозі ... ери, у якій боротьба між світом демократії та авторитаризмом і тоталітаризмом тільки посилюватиметься» [21, с. 37], що потребує від демократичного світового співтовариства «консолідованості, згуртованості, зокрема й у сфері дотримання тих фундаментальних правових цінностей, на яких воно функціонує» [21, с. 38].

Якщо ми, суголосно до думок Дж. Маклеода, розглядаємо «проблему активного громадянства і громадянської позиції як важливу складову морального розвитку підлітків і молоді» і також визнаємо його «непрямим результатом когнітивних навичок та контекстуалізованих знань, які підліток набуває під час використання засобів масової інформації, міжособистісного спілкування, участі у волонтерській діяльності, діяльності учбового закладу та громади» [29, с. 83], то маємо знайти спосіб стимулювати волонтерську діяльність студентів та відвідування ними позанавчальних заходів, які розвивають громадянську та правову культуру, спонукають до активного громадянства. Особливо важливим це завдання є також для вилучення *vita minima* [11, с. 56] з репертуару життєвих настанов українства. При виборі методик таких позанавчальних заходів варто враховувати, що «для суспільного згуртування необхідно постійно вести суспільний діалог, відшукувати або генерувати спільні цінності, спонукати до ідентифікації та самоідентифікації, працювати над покращенням відносин, підвищенням довіри один до одного» [2, с. 372].

Рушійним розумінням при цьому має бути, на думку авторки статті, те, що «Держава і нація залишатимуться сильними, коли вони консолідовані. Проте, цей процес не відбувається автоматично. Як суспільно значимі сенси, так і консенсус повинні виробляти еліти» [12, с. 78], і маємо прагнути, аби студенти набували саме таку громадянську ідентичність. При цьому важливо, аби не відбулося підміни поняття, і не взяла гору псевдоеліта, про що детально йдеться у Олексія Колісника: «псевдоеліта з політичної лінії Драгоманова, яка була морально слабою, нездатна мислити стратегічно, формально ставила

соціальне попереду національного, а фактично свої дрібненькі інтереси ставила вище національних і тому програвала в самих найсприятливіших обставинах ... Прикладом недалекоглядності нашої псевдоеліти є її компроміс із наляканими невдалим ГКЧП комуністами й відмова від проведення люстрації заради участі цих комуністів у позитивному голосуванні Декларації про проголошення незалежності України, а також недалекоглядний «Закон про громадянство в Україні», який надав права громадян і ворогам незалежної Української держави та української нації» [22]. При цьому звуження ідентичності до суто професійної і позиція «наука/мистецтво поза політикою» є, на думку авторки статті, саме проявом псевдоелітарності, коли соціальне домінує над національним. Корисним запобіжником на шляху псевдоеліти, на думку авторки статті, може бути розуміння (та його трансляція), що «головна функція еліти – управління суспільством. Для її виконання еліта мусить мати сучасний менталітет, державний тип мислення та готовність підтримувати загальнонаціональні інтереси» [6, с. 523], а це означає: «формування, розвиток, забезпечення ефективного існування та стабільного функціонування суспільних інститутів, розвиток регіонів та громад» [12, с. 78].

Висновки. Цілковито очевидно, що розвиток правової культури та громадянської самосвідомості гарантує, що найкращі професіонали залишатимуться працювати в Україні замість продовжувати відтворювати колоніальний патерн поведінки, що полягає у «пошуку щастя» в тій чи іншій «метрополії». Більше того, саме вони здатні стати консолідуючими чинниками, а тому і гарантувати надалі національну безпеку. Іншими словами, гуманітарні аспекти мають потужніше опрацьовуватися навіть в колі «політехніків». Однаково небезпечно звужувати ідентичність як лише до національної, так і лише до професійної, а особливо протиставляти їх. Тим важливіше популяризувати персоналії з однаково яскравими національною, професійною, громадянською ідентичністю та високою правовою культурою. У випадках трагічної долі таких наголошувати на стані суспільства, який призводить до винищення кращих, та на відповідних відмінностях сучасного суспільства України, прибираючи побоювання перетворитися на жертву в разі прояву власних високих духовних еманцій. Саме так і виникають «моменти істини».

Хоча поточна практика ДПМ включає виставки національного та громадянського спрямування з різноманітною за формами взаємодії з аудиторією паралельною програмою, тематичні події та відповідні акценти в ході ведення екскурсій та розмов, це не вичерпує потреби у розвитку правової та громадянської культур, національної та державницької самосвідомості в колі школярів та студентів. Тому необхідно продовжувати шукати ще нові форми роботи (зокрема, стимулювання волонтерської діяльності студентів та відвідування ними позанавчальних заходів громадянського спрямування) водночас з

перетворенням більш ранніх починань на систематично повторювані впливи.

1. Андрушко Я.С. Професійна ідентичність особистості як психологічний феномен. URL: <https://sociology.knu.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.19.104.pdf>
2. Барна О.С. Інформаційний простір України як чинник суспільної консолідації в умовах гібридної війни. *Держава і право*. Випуск 86. Частина 2. *Політичні науки*. С. 365–376. URL: <https://derzhava-i-pravo.com.ua/articles/86-365.pdf>
DOI: 10.33663/1563-3349-2019-86-365
3. Бойко О. Основні чинники консолідації українського суспільства: суть, зміст, проблеми. *Консенсус*. №3. 2025. С. 143–151. URL: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/143-151>
URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/190>
4. Бойко Світлана. Національна ідентичність як основа стійкості молоді в умовах війни: освітній та виховний потенціал. *Нові технології навчання*. № 99. 2025. С. 16–28. URL: <https://doi.org/10.52256/2710-3560.2025.99.02>
URL: <https://journal.org.ua/index.php/ntn/article/view/420/495>
5. Газізова Олена, Фощій Сніжана. Українознавчі практики у сфері утвердження національної та громадянської ідентичності молоді. *Українознавчий альманах*. Випуск 35. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.2>
URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/551/540>
6. Гбур Зоряна. Українська еліта в період російсько-української війни 2014–2023 років. *Українська еліта у другій половині XIX – на початку XXI століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми* / від. ред. Ігор Соляр, упоряд. Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Кн. 1. Львів, 2023. С. 521–527. DOI: 10.33402/elita.2023-521-527
URL: <https://www.institut-ukr.lviv.ua/download.php?portfolioitemid=896>
7. Герегова Світлана, Іванчук Марія. Формування національної ідентичності сучасної української молоді: культурний вимір. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія*. No 2. 2024. С. 68–76. DOI: <https://doi.org/10.31861/hj2024.60.68-76hj.chnu.edu.ua>
URL: <https://hj.chnu.edu.ua/hj/article/view/329/327>
8. Горон Діана. Тема мобілізації і ТЦК залишається найпоширенішою за кількістю згадок в інфопросторі, — УЦБС. *Детектор медіа*. URL: <https://detector.media/infospace/article/247286/2026-01-27-tema-mobilizatsii-i-ttsk-zalyshaietsya->

- naypoishyrenishoyu-za-kilkistyuzhghadok-v-infoprostori-utsbs/
9. Гоян І.М., Петранюк А.І. Я-КОНЦЕПЦІЯ & ОСОБИСТИНА ІДЕНТИЧНІСТЬ. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. Вип. 2 (96). 2024. С. 108–117.
DOI: 10.35433/PhilosophicalSciences.2(96).2024.108-117
URL: https://www.researchgate.net/publication/386891454_A-KONCEP-CIA_OSOBISTISNA_IDENTICNIST/link/675ab74605bf5b3e9253eb87/download?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7InBhZ2UiOiJwdWJsaWNhdGlvbilInByZXZpb3VzUGFnZSI6bnVsbH19
10. Грабовська І. та інш. Сучасне українство: цивілізаційні виклики та відповіді: монографія. 2-ге вид., доповн. Київ: Міленіум, 2019. 416 с.
11. Грабовська Ірина. Етно-психологічні чинники української ідентичності у контексті дослідження проблеми геополітичної суб'єктності України. *Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства. Збірник Матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (26.10.2023 р., м. Київ, НДІУ)*. Київ: НДІУ, 2024. С. 54–57. URL: https://ndiu.knu.ua/images/vydannia/Zbirnyk_2023_mini.pdf
12. Грабовська Ірина, Настояща Катерина, Талько Тетяна. Роль україноцентричних еліт в контексті філософії суб'єктності України (300-річчю від дня народження Григорія Сковороди присвячується). *Українознавчий альманах*. Випуск 31. С. 72–81.
DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.10>
13. Данилов Сергій. Окупанти використовують дітей для шпигунства і написання доносів на батьків. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vikoristannya-pidlitkiv-dlya-donosiv-na-tot-ekspert-rozpoviv-pro-poshirenu-praktiku-okupantiv-50594818.html>
14. Додонов Роман. Колоніальна, етноцентристська та етатистська парадигми управління культурною спадщиною в Україні. *Українознавство*. №2 (91). 2024. С. 31–43.
DOI: 10.17721/2413-7065.2(91).2024.307949
15. Дубчак О.Б. Профілактика професійної деформації особистості учителя в системі післядипломної педагогічної освіти. URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/stat/i/dubchak_0003.pdf
16. Енциклопедична стаття «Громадянська ідентичність». *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-31975>
17. Зайченко О. Рівноцінність адвокації українства на внутрішній та зовнішній аудиторіях на прикладах виставок ДПМ. *Актуальні питання культурології: альм. наук. т-ва «Афіна» кафедри культурології і музезнавства РДГУ*. Вип. 34. Рівне: РДГУ, 2026. С. 133–139.
18. Зайченко О., Коцар Л. Усвідомлення нових смислів патріотизму, національної ідентичності та героїзму на прикладі музейних проєктів. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 15 червня 2018 р.* Маріуполь: ДонДУУ, 2018. С. 62–69. URL: <http://ipzn.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/ZBIRNYK-KONFERENTSIYI-15.06.2018-r.-1.pdf#page=62>
19. Зайченко О. Музейний акціонізм – шлях суб'єктності та адвокації українства. *Стан, проблеми та перспективи розвитку науки, освіти і суспільства: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 27 вересня 2024 р.)*. Полтава: ЦФЕНД, 2024. С. 39–40. URL: <https://www.economics.in.ua/2024/09/27-2024.html>
20. Калінічева Галина. Європейські цінності як чинник консолідації українського суспільства в умовах російсько-української війни. *Європейські історичні студії*. № 28. 2024. С. 84–102.
DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2024.28.5>
21. Козюбра М.І. Виклики, які постають перед Україною на шляху її вступу до Європейського Союзу: Конституційно-правові аспекти. *ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВСТУПУ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА НАТО*. Rzeszów 2024. С. 15–38. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstream/s/800a2043-813f-4211-8c26-8290a41becc3/content>
22. Колісник Олексій. Еліта та псевдоеліта: пасіонарії та субпасіонарії в українській історії та сьогоденні. URL: <https://universum.lviv.ua/magazines/universum/2012/3/kolis.html>
23. Левченко В.В. Професійна ідентичність як основа самовизначення дорослої людини в умовах змін. *Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти: збірник наукових матеріалів VIII Міжнародної науково-практичної конференції*. К.: Університет менеджменту освіти, 2019. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716432/1/%D0%9B%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8_%D0%A3%D0%9F_24%20%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8F%202019.pdf
24. Макарова О.П. Професійна ідентичність: структура та особливості. *Теорія і практика сучасної психології*. № 3. 2019. Т.1. С. 77–82.
DOI: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.14>
25. Мартинюк В.В., Пташник Н.М. Національна ідентичність сучасної молоді в закладах освіти. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-5\(35\)-1746-1756](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-5(35)-1746-1756)

26. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві / Аналітична доповідь. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 96 с. URL: https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/political-mechanism_186.pdf#:~:text=%D0%9F%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9%D0%BA%D1%87%D0%B0%D1%81%20%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C,%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81%D1%96%20%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%82%2C%20%D0%B0%D0%BD%D1%96%20%D0%B2%20%D0%BC%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B9
27. Пластун Олексій, Воронцова Анна, Луценко Ірина. «Наука поза політикою» чи компроміс із совістю? Що кажуть іноземні вчені про своє членство в редакційних радах російських журналів. URL: <https://voxukraine.org/nauka-poza-politykoju-chy-kompromis-iz-sovisty-shho-kazhut-inozemni-vcheni-pro-svoje-chlenstvo-v-redaktsijnyh-radah-rosijskyh-zhurnaliv>
28. Психологічна стійкість в умовах війни: індивідуальний та національний вимір. *Академія стійкості*. URL: <https://resilience.k-s.org.ua/formula-stijkosti/psychologichna-stijkist-v-umovah-vijny-individualnyj-ta-nacjonalnyj-vymir/>
29. Рогаль Н.І., Синельников Р.Ю. Психологічні особливості формування громадянської ідентичності особистості. *Проблеми розвитку ідентичності особистості в освітньому просторі: Матеріали III круглого столу 15 жовтня 2024 року: Збірник матеріалів*. Київ: Міленіум, ВЦ «Просвіта», 2024. С. 81–86. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/zbirnyk-prob_rozv-24.pdf
30. Серед українців, завербованих російським ФСБ, кожен п'ятий – неповнолітній. *Донецька обласна державна адміністрація*. URL: <https://dn.gov.ua/news/sered-ukrayinciv-zaverbovanih-rosijskim-fsb-kozhen-pyatij-nerovnolitnij>
31. Суходоля Мар'яна. Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.35> URL: <https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/1/36.pdf>
32. Rafalskyi Oleg. The Civilizational Choice of Ukraine: Questioning the Philosophical Roadmap. *Philosophy and Cosmology*. Vol. 30. 2022. Pp. 42–52. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/30/4>
- <https://sociology.knu.ua/sites/default/files/library/elop/en/aktprob.19.104.pdf> (in Ukrainian).
2. Barna O.S. *Informatsiyni prostir Ukrainy iak chynnyk suspilnoi konsolidatsii v umovah gibrydnoi viiny* [The information space of Ukraine as a factor of society consolidation in the conditions of hybrid war]. *Derzhava i pravo. Vypusk 86. Chastyna 2. Politychni nauky*. Pp. 365–376. URL: <https://derzhava-i-pravo.com.ua/articles/86-365.pdf> DOI: 10.33663/1563-3349-2019-86-365 (in Ukrainian).
3. Boiko O. (2025). *Osnovni chynnyky konsolidatsii ukrainskoho suspilstva: sut, smist, problemy* [The main factors of consolidation of Ukrainian society: essence, content, problems]. *Konsensus*. №3. Pp. 143–151. URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/190> <https://doi.org/10.31110/konsensus/2025-03/143-151> (in Ukrainian).
4. Boiko Svitlana. (2025). *Natsionalna identychnist iak osnova stiikosti molodi v umovah viiny: osvittii ta vyhovnyi potentsial* [National identity as the basis of youth resilience in wartime: educational and nurturing potential]. *Novi tehnologii navchannia*. № 99. Pp.16–28. <https://doi.org/10.52256/2710-3560.2025.99.02> URL: <https://journal.org.ua/index.php/ntn/article/view/420/495> (in Ukrainian).
5. Hazizova Olena, Foshchii Snihana. Ukrainoznavchi praktyky u sferi utverdzennia natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti molodi. [Ukrainian Studies Practices in the Field of Establishing National and Civic Identity of Youth]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. No 35. Pp. 16–23. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.2> URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/551/540> (in Ukrainian).
6. Hbur Zoriana. (2023). *Ukrainska elita v period rosiisko-ukrainskoi viiny 2014-2023 rokiv*. [Ukrainian elite during the Russian-Ukrainian war of 2014–2023]. *Ukrainska elita u druhii polovyni XIX – na pochatku XXI stolittia: osoblyvostiformuvannia, transformatsiia uiavlennia, intelektualnyi potetsial. Zahidni zemli. Vybrani problem / vid. red. Ihor Soliar, uporiad. Oleh Muravskii, Myhailo Romaniuk; NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha*. Kn. 1. Lviv. Pp. 521–527. DOI: 10.33402/elita.2023-521-527 URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?portfolioitemid=896> (in Ukrainian).
7. Herehova Svitlana, Ivanchuk Maria. (2024). *Formuvannia natsionalnoi identychnosti suchasnoi ukrainskoi molodi: kulturnyi vymir* [Modern Ukrainian Youth National Identity Formation: Cultural Dimension]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha: Istoriia*. No 2. Pp. 68–76. DOI <https://doi.org/10.31861/hj2024.60.68-76hj.chnu.edu.ua>

References

1. Andrushko Ia.S. *Profesiina identychnist osobystosti iak psychologichniy fenomen* [Professional identity of an individual as a psychological phenomenon]. URL:

- URL: <https://hj.chnu.edu.ua/hj/article/view/329/327> (in Ukrainian).
8. Horon Diana. *Tema mobilizatsii i TTsK zalyshaietsia naiposhyrenishoiu za kilkisti zhadok v infoprostori – UtsBS* [The topic of mobilization and the CCC remains the most common in terms of the number of mentions in the infospace, — UCBS]. *Detektor media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/247286/2026-01-27-tema-mobilizatsii-i-ttsk-zalyshaietsia-naiposhyrenishoiu-za-kilkistyu-zghadok-v-infoprostori-utsbs/> (in Ukrainian).
 9. Hoian I.M., Petraniuk A.I. (2024). *IA-KONTSEPTSIIA&OSOBYSTISNA IDENTYCHNIST* [SELF-CONCEPT & PERSONAL IDENTITY]. *Visyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filosofski nauky*. Vyp. 2 (96). Pp. 108–117. DOI: 10.35433/PhilosophicalSciences.2(96).2024.108-117 URL: https://www.researchgate.net/publication/386891454_A-KONCEP-CIA_OSOBISTISNA_IDENTICNIST/link/675ab74605bf5b3e9253eb87/download?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7InBhZ2UiOiJwdWJsaWNhdGlvbilsInByZXZpb3VzUGFnZSI6bnVsbH19 (in Ukrainian)
 10. Hrabovska I. ta insh. (2019). *Suchasne ukrainstvo: tsyvilizatsiini vyklyky ta vidpovidi: monografiia. 2-he vyd., dopovn.* [Modern Ukrainians: Civilizational Challenges and Answers: Monograph. 2nd ed., supplemented]. Kyiv: Milenium. 416 p. (in Ukrainian).
 11. Hrabovska Iryna. (2024). *Etno-psyhologichni chynnyky ukrainskoi identychnosti u konteksti doli-dzhennia problemy heopolitychnoi subektnosti Ukrainy* [Ethno-psychological factors of Ukrainian identity in the context of studying the problem of geopolitical subjectivity of Ukraine]. *Rozvytok ukrainoznavstva v umovah povnomasshtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny: vid zahystu kulturnoi spadshchyny Ukrainy do konsolidatsii ukrainsiv i svitovoho ukrainstva*. Zbirnyk Materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (26.10.2023 r., m. Kyiv, NDIU). Kyiv: NDIU. Pp. 54–57. URL: https://ndiu.knu.ua/images/vydannia/Zbirnyk_2023_mini.pdf (in Ukrainian).
 12. Hrabovska I., Nastoiashcha K., Talko T. (2022). *Rolukrainotsentrychnykh elit v konteksti filosofiisubiektnosti Ukrainy (300-richchiu vid dnianarodzhenia Hryhoriia Skovorody prysviachuetsia)* [The role of Ukrainian-centric elites in the context of the philosophy of Ukrainian subjectivity (dedicated to the 300th anniversary of the birth of Hryhoriy Skovoroda)]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. No 31. Pp. 72–81. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.10> (in Ukrainian).
 13. Danylov Serhii. *Okupanty vykorystovuiut ditei dlia shpygunstva i napysannia donosiv na batkiv* [The occupiers use children for espionage and writing denunciations against their parents]. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vikoristannya-pidlitkiv-dlya-donosiv-na-tot-ekspert-rozpoviv-pro-poshirenu-praktiku-okupantiv-50594818.html> (in Ukrainian).
 14. Dodonov Roman. (2024). *Kolonialna, etnotsentryska ta etatska paradygmy upravlinnia kulturnoiu spadshchynoiu v Ukraini* [Colonial, ethnocentric and statist paradigms of cultural heritage management in Ukraine]. *Ukrainoznavstvo*. №2 (91). Pp. 31–43. DOI: 10.17721/2413-7065.2(91).2024.307949 (in Ukrainian).
 15. Dubchak O.B. *Profilaktyka profesiinoi deformatsii osobystosti uchytelia v systemi pisliadyplomni pedagogichnoi osvity* [Prevention of professional deformation of the teacher's personality in the system of postgraduate pedagogical education]. URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/stattdubchak_0003.pdf (in Ukrainian).
 16. *Entsyklopedychna stattia «Hromadianska identychnist»* [Encyclopedic article "Civic Identity"]. *Entsyklopedia suchasnoi Ukrainy*. URL: <https://esu.com.ua/article-31975> (in Ukrainian).
 17. Zaichenko O. (2026). *Rivnotsinnist advokatsii ukrainstva na vnutrishnii ta zovnishnii audytorii na prykladah vystavok DPM* [The equivalence of advocacy of Ukrainian identity to internal and external audiences based on the examples of PDM exhibitions]. *Aktualni pytannia kulturolohi i muzeieznavstva RDHU*. Vyp. 34. Rivne: RDHU. Pp. 133–139. (in Ukrainian).
 18. Zaichenko O., Kotsar L. (2018). *Usvidomlennia novykh smysliv patriotyzmu, natsionalnoi identychnosti ta heroizmu na prykladi muzeinykh proektiv* [Awareness of new meanings of patriotism, national identity, and heroism using the example of museum projects]. *Ukrainske supilstvo v umovah viiny: vyklyky siogodennia ta perspektyvy myrotvorennia. Materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Mariupol, 15 chervnia 2018 r.* Mariupol: DonDUU. Pp. 62–69. URL: <http://ipzn.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/ZBIRNYK-KONFERENTSIYI-15.06.2018-r.-1.pdf#page=62> (in Ukrainian).
 19. Zaichenko O. (2024). *Muzeinyi aktsionizm – shliakh subiektnosti ta advokatsii ukrainstva* [Museum actionism – a path of subjectivity and advocacy of Ukrainianness]. *Stan, problem ta perspektyvy rozvytku nauky, osvity i suspilstva: zbirnyk tez dopovidei mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Poltava, 27 veresnia 2024 r.)*. Poltava: TsFEND. Pp. 39–40. URL: <https://www.economics.in.ua/2024/09/27-2024.html> (in Ukrainian).
 20. Kalinichva Halyna. (2024). *Ievropeiski tsinnosti iakhynnyk konsolidatsii ukrainskoho suspilstva v umovah rosiisko-ukrainskoi viiny* [European values as a factor in the consolidation of Ukrainian society in the conditions of the Russian-Ukrainian war]. *Ievropeiski istorichni studii*. № 28. Pp. 84–102.

- DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2024.28.5> (in Ukrainian).
21. Koziubra M.I. (2024). *Vyklyky, iaki postaiut pered Ukrainoiu na shliahu ii vstupu do levropeiskoho Soiuзу: Konstytutsiino-pravovi aspekty* [Challenges facing Ukraine on its path to joining the European Union: Constitutional and legal aspects]. *POLITYKO-PRAVOVI NASLIDKY VSTUPU UKRAINY DO IEVPOPEISKOHO SOIUZU TA NATO*. Rzeszów. Pp. 15–38. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/800a2043-813f-4211-8c26-8290a41becc3/content> (in Ukrainian).
 22. Kolisnyk Oleksii. *Elita ta psevdoelita: pasionarii ta subpasionarii v ukraïnskii istorii ta siohodenni* [Elite and pseudo-elite: passionaries and sub-passionaries in Ukrainian history and today]. URL: <https://universum.lviv.ua/magazines/universum/2012/3/kolis.html> (in Ukrainian).
 23. Levchenko V.V. (2019). *Profesiina identychnist iak osnova samovyznachennia dorosloi ludyny v umovah zmin* [Professional identity as the basis of self-determination of an adult in conditions of change]. *Psyholoho-pedahohichniy suprovod profesinoino pidhotovky ta pidvyshchennia kvalifikatsii fahivtsiv v umovah transformatsii osvity: zbirnyk naukovykh materialiv VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv: Universytet menedzhmentu osvity. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716432/1/%D0%9B%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8_%D0%A3%D0%9F_24%20%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8F%202019.pdf (in Ukrainian).
 24. Makarova O.P. (2019). *Profesiina identychnist: struktua ta osoblyvosti* [Professional identity: structure and features]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psyholohii*. № 3. V.1. Pp. 77–82. DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.14> (in Ukrainian).
 25. Martyniuk V.V., Ptashnik N.M. *Natsionalna identychnist suchasnoi molodi v zakladakh osvity* [National identity of modern youth in educational institutions]. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-5\(35\)-1746-1756](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-5(35)-1746-1756) (in Ukrainian).
 26. *Politychni mehanizmy formuvannia hromadianskoi identychnosti v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi / Analitychna dopovid* [Political mechanisms of civic identity formation in modern Ukrainian society / Analytical report]. (2014). K.: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 96 p. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/political-mechanism_186.pdf#:~:text=%D0%9F%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%87%D0%B0%D1%81%20%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C,%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81%D1%96%20%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%82%2C%20%D0%B0%D0%BD%D1%96%20%D0%B2%20%D0%BC%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B9 (in Ukrainian).
 27. Plastun Olexii, Vorontsova Anna, Lutsenko Iryna. *"Nauka poza politykoiu" chy kompromis iz sovistiu? Shcho kazhut inozemni vcheni pro svoje chlenstvo v redakciynih radah rosiiskyyh zhurnaliv* ["Science beyond politics" or a compromise with conscience? What do foreign scientists say about their membership in the editorial boards of Russian journals]. URL: <https://voxukraine.org/nauka-pozu-politykoyu-chy-kompromis-iz-sovisty-shho-kazhut-inozemni-vcheni-pro-svoje-chlenstvo-v-redaktsiynih-radah-rosiiskyyh-zhurnaliv> (in Ukrainian).
 28. *Psyholohichna stiikist v umovah viiny: indyvidualnyi ta natsionalnyi vymir* [Psychological resilience in war-time: individual and national dimensions]. *Akademiia stiikosti*. URL: <https://resilience.k-s.org.ua/formula-stiikosti/psyholohichna-stiikist-v-umovah-viiny-indyvidualnyi-ta-natsionalnyi-vymir/> (in Ukrainian).
 29. Rohal N.I., Synelnykov R.Iu. (2024). *Psyholohichni osoblyvosti formuvannia hromadianskoi identychnosti osobystosti* [Psychological features of the formation of a person's civic identity]. *Problemy rozvytku identychnosti osobystosti v osvitiomomu prostori: Materialy III krugloho stolu 15 zhovtnia 2024 roku: Zbirnyk materialiv*. Kyiv: Milenium, VTs «Prosvita». Pp. 81–86. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/zbirnyk-prob-rozv-24.pdf> (in Ukrainian).
 30. *Sered ukraintsiv, zaverbovanih rosiiskym FSB, ko-zhen pityi – nepovnolitnii* [Among Ukrainians recruited by the Russian FSB, one in five is a juvenile]. *Donetska oblasna derzhavna administratsiia*. URL: <https://dn.gov.ua/news/sered-ukrayinciv-zaverbovanih-rosiiskim-fsb-kozhen-pyatij-nepovnolitnij> (in Ukrainian).
 31. Suhodolia Mariana. *Faktychnyi stan pravovoi kultury naselennia Ukrainy iak vidobrazhennia deformovanoi pravosvidomosti* [The actual state of the legal culture of the population of Ukraine as a reflection of a deformed legal consciousness]. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.35> URL: <https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/1/36.pdf> (in Ukrainian).
 32. Rafalskyi Oleg. (2022). *The Civilizational Choice of Ukraine: Questioning the Philosophical Roadmap. Philosophy and Cosmology*. Vol. 30. Pp. 42–52. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/30/4>

Отримано редакцією журналу/ Received: 18.04.26

Прорецензовано / Revised: 29.04.26

Схвалено до друку / Accepted: 03.05.26